



UO'K:930.2:26-587(093)

Shoira NORXO'ROZOVA,
O'ZMU talabasi
E-mail: norxorozovashoira@gmail.com

O'zMU Tarix fakulteti dotsenti DSc Sh. Choriyev taqrizi asosida

O'RTA OSIYO TARIXIGA OID AGIOGRAFIK MANBALAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada agiografik manbalar tushunchasi va ularning paydo bo'lish tarixi haqida ma'lumotlar tahlil etilgan. Shuningdek, O'rta Osiyoda yozilgan agiografik manbalar va ularning turlari haqidagi ma'lumotlar tahlil etilib, manbaviy ahamiyatiga tavsif berilgan. Maqolada, ayniqsa, musulmon shayxlari, olimlarlarining hayotiga oid manbalar tahlil qilinadi. Ushbu manbalar, O'rta Osiyoning diniy-ijtimoiy hayotini, madaniy an'analari va ma'naviy qadriyatlarini yoritish bilan birga, mintaq tarixini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo, agiografik, tarixiy manba, O'zbekiston tarixi, maqolot, maqomot, tazkira, manoqib, tasavvuf, Xojag'on- Naqshbandiya tariqati, biografik asarlar.

HAGIOGRAPHIC SOURCES ON THE HISTORY OF CENTRAL ASIA

Annotation

This article analyzes the concept of hagiographic sources and information about the history of their emergence. Also, the hagiographical sources written in Central Asia and the information about their types are analyzed and the source significance is described. The article analyzes the sources related to the lives of Muslim sheikhs, scholars and Sufi saints. These sources, while illuminating the religious and social life, cultural traditions and spiritual values of Central Asia, contribute to a deeper understanding of the history of the region.

Key words: Central Asia, hagiographic, historical source, history of Uzbekistan, maqolot, maqomot, tazkira, manoqib, tasavvuf, Hojagon, Tarikat an-Naqshbandiyya, biographical sources.

АГИОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Аннотация

В данной статье проанализированы сведения о понятии агиографических источников и истории их возникновения. Также проанализированы сведения об агиографических источниках, написанных в Средней Азии, и их видах, дана характеристика их источниковой значимости. В статье анализируются источники, касающиеся жизни мусульманских шейхов и ученых. Эти источники не только освещают религиозно-социальную жизнь, культурные традиции и духовные ценности Средней Азии, но и способствуют более глубокому пониманию истории региона.

Ключевые слова: Средняя Азия, агиографик, исторический источник, история Узбекистана, мақалот, мақомот, таъкира, манокіб таъаввуф, тариқат, Ходжагон-Нақшбандия, биографические труды.

Kirish. O'zbekiston tarixiga oid bugungi kunda ko'plab moddiy va yozma manbalar saqlanib qolgan. Ayniqsa yozma manbalarda tarixga oid turli ma'lumotlar mavjud. Yozma manbalarining geokosmografik, rasmiy, narrativ va agiografik turlari bor. Bizgacha yetib kelgan agiografik manbalar o'ziga xos tarixiy manba bo'lib, ularda ijtimoiy, siyosiy, madaniy va iqtisodiy tarixga doir muhim ma'lumotlar olish mumkin. Ta'kidlash lozimki, agiografik manbalarda ijtimoiy tarixga oid muhim ma'lumotlar o'z aksini topadi. Chunki, geokosmografik tarixiy manbalarda oddiy aholining ijtimoiy ahvoli haqida ma'lumotlar chetlab o'tiladi. Shu nuqtai nazardan ham ushbu turdagi tarixiy manbalarni o'rganish dolzarb hisoblanadi.

Bugungi kungacha O'rta Osiyo va O'zbekistonning O'rta asrlar tarixiga oid ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, o'z navbatida agiografik manbalarni tarjimasini tayyorlash borasida ham yetarlicha ilmiy ishlar amalga oshirilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Agiografik manbalar bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarni ikkita katta guruhga bo'lib turkumlashtirish mumkin. Birinchi guruh ushbu manbalar haqida umumiy tavsif berilgan va manbalarining bevosita tarjimasiga bag'ishlangan tadqiqotlar.

Birinchi guruh tadqiqotlariga B.Axmedov, A.Madramov, G.Fuzailovalarning "Tarixiy manbashunoslik"

o'quv qo'llanmalarini kiritish mumkin. Ushbu tadqiqotlarda agiografik manbalar va ularning umumiy xususiyatlari haqida ma'lumot berib o'tishgan. Shuningdek, tasavvuf tarixiga bag'ishlangan T. Xatamov [1], K. Rahimov [2], B. Nazarov [3], N. Komilov [4], Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf [5] tomonidan o'rganilgan. Keyingi zamonaviy davrlarda islom agiografiyasi Sh.Shermatov, A.Kamolov, Z.Rasulov, M.Asqarov va M.Abdullayevlar tomonidan o'rganilgan.

Ikkinchi guruh tadqiqotlariga Xoja Abdulxolik Gijduvoni tomonidan yozilgan "Maqomoti Yusuf Xamadoni", Xoja Muhammad Porsoning Naqshbandiya tariqati bo'yicha yozilgan asarlari tarjimalarini misol keltirish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Tarixiy manbashunoslik sohasida ilmiy izlanishlar olib borishda tadqiqot usullari muhim ahamiyat kasb etadi. Agiografik manbalarni tadqiq etishda turli tadqiqot usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Chunki, agiografik manbalarda diniy ulamolar, tasavvuf vakillarining tarixi bilan bevosita bog'liq. Shu nuqtai nazardan ushbu tadqiqotning dastlabki bosqichida tizimlashtirish usuli yordamida agiografik manbalarining turkumlarga ajratildi. Keyingi bosqichda esa tarixiy manbalarni qiyosiy tahlil etish usullaridan ham foydalanilgan.

Agiografik manbalarni tadqiq qilish, diniy shaxslarning hayoti va faoliyatini, shuningdek, ularning jamiyatdagi roli va ta'sirini o'rganishga imkon beradi. Bu manbalarni o'rganish, O'rta Osiyo kabi mintaqalarda diniy, madaniy va ijtimoiy jarayonlarni tushunish uchun muhim ahamiyatga ega. Agiografik asarlar, odatda, so'fi hazratlari, shayxlar, olimlar yoki boshqa diniy yetakchilarning hayotini tasvirlaydi va ular orqali o'sha davrning diniy-ruhiy dunyoqarashi, axloqiy meyorlari va ijtimoiy munosabatlari haqida ma'lumotlar beradi. Agiografik manbalarni tahlil etishda qiyosiy tahlil uslubi muhim o'rin to'radi. Ushbu tadqiqot usuli yordamida ayrim agiografik manbalari boshqa tarixiy manbalar bilan qiyosiy tahlil etilgan. Agiografik manbalar, ko'pincha subektiv yoki ma'naviy nuqtayi nazardan yozilgan bo'lishi mumkin, shu nuqtai nazardan ularni boshqa tarixiy manbalar bilan solishtirib, ma'lumotlarning to'liqligi va ishonchiligi haqida xulosa chiqarish muhimdir. Agiografik manbalarni tadqiq qilish, shuningdek, o'sha davrning diniy va madaniy aloqalarini, so'fi oqimlarining tarqalishini va ijtimoiy tuzilmalaridagi o'zgarishlarni chuqurroq tushunishga imkon yaratadi.

Fikr bildirish mumkinki, tadqiqot uchun yozma manbalarining qaysi biri asosiy va qaysilari yordamchi rol o'ynashi tanlangan mavzuning yo'nalishiga bog'liq hisoblanadi. Masalan, iqtisodiy-ijtimoiy masalalarni o'rganishda rasmiy hujjatlar birlamchi manba bo'lsa, siyosiy hamda madaniy hayotni yoritib berishda solnomalar – tarixiy asarlar va biografik asarlar hamda adabiy-badiiy asarlar yetakchi o'rinda turadi. Lekin shunga qaramay, ilmiy tadqiqot olib borishda faqat asosiy hisoblangan birgina birlamchi manba bilan kifoyalanib qolmay, imkon qadar boshqa ikkinchi darajali manbalarga murojaat etish, ularni ham tadqiqotga jalb etish maqsadga muvofiqdir.

Agiografik manbalarining turlari. Agiografika (yoki agiografiya) - bu diniy shaxslarning hayoti, faoliyati va ularga bo'lgan e'tiqodlarni tasvirlashga bag'ishlangan ilmiy soha. Bu atama yunoncha “agios” (muqaddas) va “grapho” (yozish) so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, asosan azizlar, shayxlar, muqaddas shaxslar yoki diniy yetakchilarning hayotini va faoliyatini yoritadigan asarlarni o'rganadi. Agiografiya tarixiy shaxs yoki cherkov tomonidan avliyolar sifatida hurmatga sazovor bo'lgan odamlar guruhining e'tiqodini ifodalaydi. Yevropada agiografik asarlar XVIII asrdan boshlab yaratilgan. O'rta Osiyoda esa taassuf allomalari, avliyolar hayoti va faoliyatiga bag'ishlab yozilgan. O'rta Osiyoda agiografik manbalarining quyidagi turlari bizgacha yetib kelgan:

1. Maqomot,
2. Tazkira,
3. Risola,
4. Manaqib

Ma'lumki, O'rta Osiyo hududlarida ko'plab din peshvolari va mashhur hadisshunoslar ijod qilishgan. Aynan ular haqidagi bizdagi ma'lumotlar agiografik manbalar orqali yetib kelgan.

Agiografik manbalar diniy hayotga hissa qo'shgan ulamolarning hayotiga bag'ishlanib, din va jamoat arboblari va tariqat peshvolarining hayoti va faoliyati, ularning karomatlariga haqidagi biografik asarlar hisoblanadi. Agiografik asarlar orasida payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) hayotlariga bag'ishlab bitilgan asarlar eng qimmatlisi hisoblanadi [6].

Agiografika, odatda, diniy shaxslarning mo'jizalari, axloqiy qadriyatlarini, ularning jamiyatdagi roli va ta'sirini ko'rsatadi. Bu asarlar ko'pincha diniy yoki axloqiy maqsadlarda yozilgan bo'lib, diniy e'tiqodlarni targ'ib qilish, axloqiy me'yorlarni o'rgatish va muqaddas shaxslarni hurmat qilishni maqsad qiladi. Agiografika quyidagi jihatlariga ega:

Diniy shaxslar hayoti va faoliyati: Agiografik asarlar diniy shaxslarning hayoti, ularning erishgan ruhiy yuksalishi va jamiyatdagi ijtimoiy roli haqida ma'lumot beradi.

Diniy qadriyatlar va axloqiy ta'limotlar: Bu asarlar axloqiy qadriyatlar va diniy e'tiqodlarni targ'ib qiladi, shuningdek, o'sha davrdagi jamiyatdagi axloqiy me'yorlar haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Agiografik asarlar ko'pincha, mo'jizalar va ijabat buluvchi hikoyalar bilan boyitilgan bo'ladi, bu esa ularning diniy ta'sirini kuchaytiradi. Agiografika, tarixiy tadqiqotlar uchun ham muhimdir, chunki bu asarlar nafaqat diniy, balki ijtimoiy, madaniy va siyosiy hayotni ham yoritadi.

O'rta Osiyoda yozilgan ayrim agiografik asarlar tavsifi. O'rta asrlarda O'rta Osiyoda yozib qoldirilgan agiografik manbalarga “Tazkirayi Bug'roxoniy”, “Maqomoti Yusuf Hamadoni”, Xoja Muhammad Porsoning “Maqomati xoja Alouddin Attor” “Fasl ul-xitob” va “Risolayi qudsiya”, “Manoqibi hoja Bahouddin Naqshband”, “Risolayi shayx Najmiddin Kubro” va “Jomi ul-maqomati Maxdumi A'zam Kosoniy” kabilarni misol keltirish mumkin [7].

O'rta Osiyoda yozilgan shunday muhim agiografik manbalardan biri “Maqomoti Yusuf Hamadoni” asari hisoblanadi. Ushbu asar Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviy hayotida yorqin iz qodirilgan xojag'on tariqatining asoschilaridan biri bo'lgan Yusuf Hamadoniyning hayoti va tasavvufiy faoliyatiga bag'ishlangan asardir. Asar muallifi Abduholiq G'ijduvoni bo'lib, u kishi o'z asarida ustozining hayoti, faoliyati, fikr-qarashlari, kashfu karomatlarini va ijod namunalari bilan muxtasar tarzda tanishtirishni ko'zda tutadi. Ta'kidlash lozimki, asar birlamchi manbalarga tayanib yozilgan bo'lib, ishonchli va yangi ma'lumotlarga boy, tasavvufning ko'plab nazariy va amaliy masalalarini oydinlashtirishga yordam beradi. Manba inson kamoloti, tasavvufiy g'oyalar bilan bog'liq ibratli rivoyat-hikoyalar, valiy zotlarning teran falsafiy fikrlari va bebaho hikmatli so'zlari ilova qilinganligi bilan boshqa manbalardan alohida ajralib turadi. Risolaning birinchi qismida Hamadoniyning shogirdlariga munosabatlari, ibodatlarini va hayot tarzi yoritilgan. Risolaning “Xojag'on-naqshbandiya mashoyixlari” deb nomlangan ikkinchi qismida Xojagon tariqatining o'n bir zoti shariflarining hayot va faoliyatlarini, fikr va qarashlari keng yoritib berilgan. Mashoyihlarning ziyoratgohlarini yettitasi nafari Buxoroyi sharifda, bittasi Surxondaryo, yana bittasi Samarqand, ikkitasi Qashqadaryoda ekanligi ham ma'lumot berib o'tilgan. Risolaning oxirgi qismida G'ijduvoni ustoz Hamadoniyning “Odobi tariqat” risolasini fors tilidan, “Inson va koinot haqida risola” arab tilidan tarjima qilib ilova qilgan. Har ikki risola ham tasavvufning muhim masalalariga bag'ishlangan. Asarlarda qalb pokligi, nafs tarbiyasi, zikr vazifalari, shayx bilan bog'liq munosabatlar va boshqa masalalar batafsil bayon qilingan. Yuqoridagi ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, bu agiografik manba o'z davrining eng muhim diniy, ijtimoiy, tarixiy ma'lumotlari bilan yoritilgan [8].

Yana bir agiografik manbalardan biri “Tazkirayi Bug'roxoniy” bo'lib, (“Bug'roxonning hayot yo'li va aytganlari”) ushbu asarda ilk tariqatlardan biri Uvaysiya tariqati tarixi va O'rta Osiyo islom dini tarqalishi tarixi yoritilgan [9].

Kubroviya tariqati asoschisi shayx Najmiddin Kubro qalamiga mansub “Risolayi shayx Najmiddin Kubro” asari ham o'ziga xos agiografik manbalardan bir hisoblanadi. Asarning hajmi hammasi bo'lib 9 varaqdan iborat bo'lib, unda tasavvuf haqida fikr yuritiladi hamda muallif o'zining shaxsiy kechinmalari va ruxiy iztiroblarini bayon qilgan.

Yana bir muhim manba “Matlab ut-tolibin” (“Haqiqat izlovchilarning maqsadi”) Tojiddinning ibn Ali Abulabbos Muhammad Tolib tomonidan 1633/1634-yili yozib tamomlangan. Unda mashhur Jo'yboriy xojalaridan xoja Muhammad Islom, xoja Sa'd, xoja Tojiddin Hasan, xoja Abdurahim, Abdixoja va Muhammad Yusufxojalarning hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati bayon etilgan. “Matlab ut-tolibin”

tarkibi an'anaga binoan muqaddima, xotima va sakkiz bobdan iborat. Muqaddimada an'anaviy fotiha va hamd-u sanolardan keyin mazkur asarni yozishda muallif o'z oldiga qo'ygan vazifalar haqida so'z yuritadi va asar mundarijasi keltiriladi [10].

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan manbalarga umumiy jihatdan O'rta Osiyo hududida yozilgan agiografik asarlar deb, ba'ho berilsa-da, ularning barchasi tasavvufga oid hisoblanadi. Tasavvuf tarixiga bag'ishlangan asrlarni tadqiqotlarda tasavvuf tarixi, tasavvuf ilmi, mashg'ur mutasavviflarning hayoti haqidagi hikoyatlar, manoqib, odob va arkon, she'riy tasavvuf, tasavvufiy tafsirlar kabi guruhlariga bo'lib o'rganiladi [11].

Tasavvuf ilmi va vakillari hayotiga doir ko'plab ma'lumotlar aynan agiografik manbalar orqali saqlanib qolgan. "At Tanazzulatul mavsiliya" asari Ibn Arabiyning risolalar to'plami hisoblanadi. Bu asarda muallif hayoti, faoliyati, uning ilmiy asarlari to'plami jamlangan. Asarning mohiyati tasavvufning asosiy mazmun-mohiyati, tarixiy rivojlanish bosqichlari, bilish qoidalari, komillik darajalari kabi umumiy qonuniyatlaridan iborat bo'lib hisoblanadi. "Taboqati sufiya" asarlarida mashhur mutasavviflarning hayoti haqidagi turli xil hikoyalardan, turli xil fikr-qarashlaridan, irshod, qimmatli so'zlaridan, tasavvufiy martabalaridan, karomatlaridan va hokazolardan so'z yuritadi. Bunday asrlarda roviylarga oid hujjat zanjiriga-silsilasiga o'rin berilgani bilan hadis ilmi o'rtasida uslubiy o'xshashlik mavjud.

Agiografik manbalar saqlovxonalari. Hozirgi kunda agiografik, umuman turli xil tarixiy manbalar O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayxon nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida, Islom akademiyasi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universitetining kutubxonasi, markaziy va hududiy muzeylar hamda ko'plab mahalliy aholi vakillarida saqlanib kelmoqda.

Manbashunos olimlarning tahlillari shuni ko'rsatadiki, aksariyat tarixiy asarlar ijtimoiy-iqtisodiy masalalar hamda

madaniy hayotga oid qimmatli ma'lumotlarga boy bo'ladi. Rasmiy hujjatlarda va biografik asarlarda esa siyosiy tarixga oid qimmatli faktlarni, tarixiy asarda yo'q ma'lumotlarni uchratish mumkin.

Albatta ushbu tarixiy manbalarni kelajak avlodga yetkazish, ularni ilmiy iste'molga kiritish tarixchilarning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa o'rinda aytish mumkinki, O'rta Osiyo tarixiga oid manbalar orasida agiografik asarlar o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Ushbu asarlar nafaqat tasavvuf allomalari, diniy ulamolar haqida balki, O'rta Osiyoning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy tarixiga oid muhim manbalar hisoblanadi. O'zbekiston tarixini yangi tarixiy ma'lumotlar bilan boyitishda ushbu turdagi manbalarni yanada chuqur o'rganish lozim.

Manbashunoslik talablaridan biri shuki, biror mavzuni tadqiq etishda bir emas, balki bir necha manbalar turiga – rasmiy hujjatlar, solnomalar, geo-kosmografik, agiografik va biografik asarlarga asoslanib, ulardagi ma'lumotlarqiyosiy solishtirilib tahlil etilsa ilmiy tadqiqot saviyasi oshib, xulosa va umumlashmalar ishonarli va asosli bo'lib, uning ilmiy ahamiyati ham katta bo'lishi shubhasizdir. Agiografik manbalar, diniy shaxslarning hayoti va faoliyatini yoritib, ularning jamiyatdagi roli, diniy va madaniy ta'sirlarini ko'rsatishda muhim tarixiy manba hisoblanadi. O'rta Osiyo kabi mintaqalarda bu manbalar nafaqat diniy qadriyatlarni, balki ijtimoiy, axloqiy va madaniy meyorlarni ham aks ettiradi. Agiografiya orqali, diniy shaxslarning ruhiy izlanishlari va jamiyatga ta'siri haqida chuqurroq tushuncha hosil qilish mumkin. Agiografik manbalarni tadqiq qilish, tarixchi va tadqiqotchilarga nafaqat diniy hayotni, balki o'sha davrda yuzaga kelgan ijtimoiy o'zgarishlarni, diniy oqimlarni va ularning jamiyatdagi o'rnini tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Ular, shuningdek, diniy va madaniy merosni saqlashda, kelajakdagi avlodlarga yetkazishda va zamonaviy jamiyatdagi diniy va axloqiy qadriyatlarni qayta tiklashda muhim rol o'ynaydi.

ADABIYOTLAR

1. Xatamov T. Mustaqillik yillarida tasavvufga oid ilmiy-ma'rifiy merosning tadqiq etilishi // Islom tafakkuri jurnali. – T.: 2022. №2.
2. Rahimov K. Movarounnahr tasavvufi tarixi: ta'limotning shakllanishi va tizimlashtirilishi (VII-XI asrlar) – T.: Akademnashr, 2020.
3. Nazarov B. "Islom agiografiyasi tizimida maqomotning o'rni va uning badiiy-uslubiy xususiyatlari (Bahouddin Naqshband maqomatlari misolida)". Filologiya.f.d.diss. – T.: 2000.
4. Комилов Н. Тасаввуф.- T.: Movarounnahr, 2009. – 395 бет.
5. Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Тасаввуф хақида тасаввур.- T.: Hilol, 2021.- 296 бет.
6. Islom ensiklopediyasi. // Z.Husnidinov tahriri ostida. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007. -bet.
7. Madraimov A, Fuzailova G. Manbashunoslik. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. -71 bet.
8. Хожа Абдуллохик Гиждувоний. Мақомоти Юсуф Хамадоний. – Тошкент: Янги асп авлоди, 2003.-56 бет.
9. Madraimov A, Fuzailova G. Manbashunoslik. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. -72 bet.
10. Madraimov A. Fuzailova G. Manbashunoslik. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. -76 bet.
11. Усман Турар. Тасаввуф тарихи. – T.: Истиқлол, 1999. -180 бет. Ибн Арабийнинг бошқа асарлари хақида кенг маълумот учун қаранг: Ахмад Оташ. Мухйиддин Арабий. Ислом қомуси. VIII- ж, 533-555 бет.